The absence of the constitution and its impact on rights and freedoms in the Kurdistan Region of Iraq

Roman Khaleel Rasol
Public law, Constitutional law, College of Administration and Economics,
University of Zakho, Kurdistan region - Iraq

DOI: https://doi.org/10.31918/twejer.2693KRS.17

Published:26/4/2026

Abstract

The constitution serves as the cornerstone of legitimacy for political entities. As the Kurdistan Region of Iraq evolved into a stable and independent entity Resolution No. (10) of (1992) marked a significant shift in its legal and political status. This transformation was further reinforced by the 2005 Constitution of the Republic of Iraq, which officially recognized the region and granted it the authority to draft its own constitution, provided it aligns with the Iraqi constitution. This research explores the implications of the absence of a constitution on rights and freedoms in the Kurdistan Region of Iraq, examining three key areas. The first highlights the significance of a constitution in the region's legal framework, the second analyzes the consequences of its absence on rights and freedoms, and the third discusses how a regional constitution can be structured to remain compatible with the Iraqi constitution. The study concludes with key results and conclusions

***Keyword**: Constitution, Kurdistan Region, Rights and Freedoms, Legitimacy of Public Authorities.*

نەبوونا دەستوری و کارتێکرنا وێ لسەر ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ

مامۆستا/ رومان خەلیل رەسول

یاسا گشتی / یاسا دەستوری

کۆلیژا کارگێری و ئابۆری، زانکۆیا زاخۆ، هەرێما کوردستان – عێراق

roman.resol@uoz.edu.krd

پۆختە:

دەستور بناغێ ڕەواتییە د قەوارێن سیاسیدا، پشتی کو هەرێما کوردستانا-عێراقێ بووی دەڤەرەکا جێگیر و سەربخوە ل دویڤ بریارا ژمارە (10) ل سالا (1992)، ئێدی ڕەوشا یاسایی و سیاسی یا هەرێما کوردستانا-عێراقێ بەرەڤ قۆناغەکا دیتر ڤەچوو، ژلایەکێ دیڤە دەستورێ کۆمارا عێراقێ یێ سالا (2005) دەرکەفت، هەرێما کوردستانێ ل گورەی دەستوری هاتە دانپێدانکرن و هەمان دەستور ڕێکدا هەرێمان، دەستورەکێ تایبەت و گرێدایی ب خوەڤە بنڤیسن، ب مەرەما ڕێکخستنا قەوارێ خوەیێ یاسایی و سیاسی، ئێدی ب تەمامی هەرێم پێشڤەچوو ژلایێ دەستوریڤە، ل ڤێدێ پێڤە ڤەکۆلەر پرسا نەبوونا دەستوری و کارتێکرنا ئەوێ ل سەر هەرێما کوردستانا-عێراقێ د ئازرینت، ب تایبەتی د بابەتێ ماف و ئازادیاندا، لەوران ڤەکۆلین ل سەر سێ باسان هاتیە دابەشکرن، باسێ ئێکێ گرێدایە ب گرنگیا هەبوونا دەستوری د ژیانا یاسایی یا هەرێما کوردستانێدا. شینوارێن نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانێ، د باسێ دوویێدا دهێت دیارکرن، و باسێ سیێ تایبەتە ب گونجاندنا دەستورێ بهێتە پێشنیارکرن، دگەل دەستورێ عێراقێ ب شرۆڤەکرن و هەڤبەرکرن، پشتی ئەڤێ هەموویێ، ڤەکۆلین ب دوماهیک دهێت ب چەند ئەنجام و پێشنیاران.

پەیڤێن سەرەکی: دەستور، هەرێما کوردستان-عێراق، ماف، ئازادی، ڕەواتیا دەستهەلاتێن گشتی.

نەبوونا دەستوری و کارتێکرنا وێ لسەر ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ

پێشگوتن:

دەستور بناغێ دامەزراندنا دەولەتانە، هەموو دەولەت و هەرێمێن فیدڕالی خودان سیستەمێن خوە یێن سیاسینە، سیستەمێ سیاسی ب دەستوری دهێت دیارکرن، بێ دەستور سیستەمێ سیاسی و ئایدلۆژیا قەوارا سیاسی مژدار و نەدیارە، ژبەر هندێ هەموو قەوارێن سیاسی پێدڤی ب دەستوری هەنە ژ بۆ دیارکرنا ئایدلۆژی، سیستەمێ سیاسی، یاسایی و ئارمانجێن خوە.

دەستور بلندترین یاسایە د سیستەمێ یاسایی یێ دەولەتێدا، بنەمایێ بەرزیا دەستوری، بابەتێن دەستوری ل سەر هەموو یاسایێن دی دئێخیت، دەستور سیستەمێ کیانی سیاسی، شێوازێ ئەوێ دیاردکەت، و ڕێکخستنا هەر سێ دەستهەلاتێن گشتی د دەولەتێدا دکەت، و بابەتێ ماف و ئازادیان بابەتەکێ گەرم و سەرەکیێ دەستوریە، ژبەر یا دیار، کو هەرێما کوردستانا-عێراقێ پێدڤی ب دەستورەکێ هەیە، بۆ دیارکرنا سیستەمێ سیاسی و ئایدلۆژیا هەرێمی، ل ڕەخەکێ دی بۆ دیارکرنا کار و ئەرکێن هەر سێ دەستهەلاتێن گشتی و دەستنیشانکرنا ماف و ئازادیان و پاراستنا ئەوان.

ئێک: گرنگیا ڤەکۆلینێ:

بابەتێ ڤەکۆلینێ بابەتەکێ هەستیارە ل سەر ئاستێ ناڤخوەیی و دەرڤەیی هەرێمێ، دەستور گەرەنتیەکا یاسایی یا بهێزە بۆ ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ، بێ دەستور؛ بۆشاییەکا دەستوری ل هەرێمێ دیارە، ئەڤێ چەندێ پرسیار ل سەر سازیێن هەرێمێ دروستکریە، و کارتێکرنەکا مەزن ل هەرێمێ کریە ب شێوازەکێ گشتی، تایبەت د بابەتێ ماف و ئازادیاندا، گرنگیا ڤەکۆلینێ د ڤەکرنا گرێیا نەبوونا دەستوری، شرۆڤەکرن و ڕخنەکرنا بنگەهێ

یاسایێ هەرێمێ دایە، هەروەسان د چاوانی گەرەنتیکرنا ماف و ئازادیان دایە ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ.

دو: ئاریشا ڤەکۆلینێ:

دەستور، ماف و ئازادی ب ئێکڤە گرێداینە، نەبوونا دەستوری کارتێکرنێ ل ماف و ئازادیان دکەت، هەرێما کوردستانا-عێراقێ ژبەر نەبوونا دەستورەکێ تایبەت ب خوەڤە، بابەتێ ماف و ئازادیان ئێخستیە دبن چەندین پرسیارانڤە، ئاریشا ڤەکۆلینێ د نەبوونا دەستوری دایە، نەبوونا دەستوری هەموو دەستهەلاتێن گشتی، دام و دەزگەهێن هەرێمێ ژ بازنا دەستوری دیرکرینە. ئەڤ چەندە جهێ پرسیار، ڤەکۆلین و ڕخنەکرنێیە، و ژلایەکێ دیتر کێمیا ژێدەران، بەربەست بوو ل بەرامبەر ڤەکۆلەری.

سێ: ئارمانجێن ڤەکۆلینێ:

ئارمانج ژ ڤەکۆلینێ ئەوە، کو گرنگیا هەبوونا دەستوری بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ دیار بکەت، هەموو هێل و ڕێکین سەرەکی یێن کارتێکرنا نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ دەست نیشان بکەت، و بارێ ژیانێ د هەرێمێدا شرۆڤە بکەت، ئەڤ هەموویە ببیت ڕوناهیەک بۆ گونجاندنا دەستورێ هەرێمێ یێ بهێت نڤێسین- دگەل دەستورێ کۆمارا عێراقێ یێ سالا (2005).

چار: پرسیارێن ڤەکۆلینێ:

دەستور، ماف و ئازادیان چ پەیوەندی ب ئێکڤە هەیە؟ ئەرێ بێ دەستور ماف و ئازادیان چ بهایێ خوە یێ یاسایی هەیە؟ تا چ ئاست نەبوونا دەستوری کارتێکرنێ ل سەر ماف و ئازادیان دکەت؟ ماف و ئازادی و بێ دەستوری د بارێ ژیانێ نۆکەیێ هەرێما کوردستانێدا، ب چ ڕەنگ دهێن دیتن؟

پێنج: رێبازا ڤەکۆلینێ:

د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا، رێبازا سالوخدانێ ل دەسپێکێ هاتیە ب کارئینان بۆ زەلالکرنا تێگەهێ دەستوری، ل دویڤدا رێبازا شرۆڤەکاری بوویە رێک و ئالاڤ بۆ شرۆڤەکرن و دیارکرنا رۆلێ هەبوونا دەستوری د ژیانا یاسایی یا هەرێما کوردستانێدا، ژلایەکێ دی بۆ باشتر زەلالکرنا گرنگیا هەبوونا دەستوری بۆ هەرێمێ، ڤەکۆلەری ب رێبازا رەخنەیی، بابەتێ گرنگیا دەستوری و شینوارێن نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان؛ دیار و رخنەکریە.

شەش: پەیکەربەندیا ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ل سەر سێ باسان هاتیە دابەشکرن، هەر باسەک بۆ دوو تەوەرێن سەرەکی هاتیە دابەشکرن، وەکو ل خوارێ دیارە:

باسێ ئێکێ: گرنگیا هەبوونا دەستوری د ژیانا یاسایی یا هەرێما کوردستانا-عێراقێدا.

تەوەرێ ئێکێ: تێگەهێ دەستوری.

تەوەرێ دووێ: رۆلێ هەبوونا دەستوری د ژیانا یاسایی یا هەرێمێدا.

باسێ دووێ: شینوارێن نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقی.

تەوەرێ ئێکێ: گرنگیا دەستوری بۆ گەرەنتیکرنا ماف و ئازادیان.

تەوەرێ دووێ: شینوارێن نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان و گەرەنتیکرنا ئەوان.

باسێ سێێ: گونجاندنا دەستورێ بهێت پێشنیارکرن دگەل دەستورێ عێراقی.

تەوەرێ ئێکێ: شێوازێ حکومرانیێ و رێکخستنا دەستهەلاتێن گشتی.

تەوەرێ دووێ: ماف و ئازادی.

باسێ ئێكێ

گرنگیا هەبوونا دەستوری د ژیانا یاسایی یا هەرێما كوردستانا-عێراقێدا

دەستور بناغەیێ دەولەت و هەرێمێن فیدرالییە، دەولەت و هەرێمێن فیدرالی ب دەستوری ڕەواتیا خوە دپارێزن، دەولەت و هەرێمێن فیدرالی بێ دەستور كیانەكێ گومانی و مژدارن، ژبەر ئەڤێ چەندێ بۆ ڕاگرتنا سەروەریا یاسایی ب تێگەهەكێ گشتی، دڤێت دەولەت و هەرێمێن فیدرالی دەستور هەبن (Burgess, 2006, p157-158)، هەر ئەڤەیە بویە پالدەر، كو ئەڤ باسە ب سەر دوو تەوەرێن سەرەكی بهێتە دابەشكرن، تەوەرێ ئێكێ، تێگەهێ دەستوری، و تەوەرێ دووێ، ڕۆلێ هەبوونا دەستوری د ژیانا یاسایی یا هەرێمێدا، بهێت دیار و شرۆڤەكرن.

تەوەرێ ئێكێ

تێگەهێ دەستوری

یاسا دەستوری گرنگیەكا مەزن هەیە د ژیواریدا، ژبەركو ئالاڤە بۆ ڕێكخستنا چارچووڤێ گشتی یێ یاسایی، دیاركرنا سیستەمێ حكومڕانیێ و دیسان چاوانیا ڕێڤەچوونا دەستهەلاتێ. بەلێ زاراڤێ یاسا دەستوری د هەموو خواندنێن یاسایدا، هەتا ڕادەیەكێ زاراڤەكێ نوویە، ل وەلاتێ فەرەنسا ل سالا (1834) بۆ ئێكەم جار ل سەر دەستێ (جیزو)، كو وەزیربوو ل سەر دەمێ شاه (لویس فیلیب)ی، ل ئەوی دەمی ب فەرمانا وەزاری بڕیار هاتەدان، ب زێدەكرنا وانەیا یاسا دەستوری ل كولێژا ماف ل زانكویا پاریس. ژبەر ئەڤێ مێژوویێ بابەتێن یاسا دەستوری د چارچووڤێ یاسا كارگێریدا دهاتن خواندن، و جاران ب یاسا سیاسی، یانژی ب یاسا گشتی ب ناڤ دكرن (الشاعر، 2005، ص32).

بەلێ ل عێراقێ پشتی كو دەولەتا عێراقێ ب سیستەمێ شاهی هاتی دامەزراندن، ئێكەم دەستور ل سالا (1925) هاتە دانان، بەلێ ل دویڤ بەلگێن مێژوویا یاسایی، ئەو دەستور ب (یاسا سەرەكی) دهات بناڤكرن، ئانكو هەتا ل ئەوێ مێژوویێژی پەیڤا دەستور ل عێراقێ ب

ڕەنگەکێ فەرمی نەدهاتە بکارئینان. پشتی (14) تەموزا سالا (1958) دەست ل سەر سیستەمێ شاهیدا هاتی گرتن، د هەمان سالدا یاسا دەستوری ب سیستەمێ کۆماری هاتە دانان بۆ عێراقەکا نوو، ئانکو ب کورتی ئەم دشێن بێژن ل سالا (1958) بۆ ئێکەم جار پەیڤا دەستوور ل سەر ئاستێن فەرمی د سیستەمێ یاسایی یێ عێراقێدا هاتە بکارئینان.

پەیڤا دەستور ژ لایێ زمانیڤە، واتا و ڕامانێن تایبەت هەنە، د زمانێ ئێنگلیزیدا (Constitution)، ئانکو یاسا یان بنەمایێن سەرەکی یێن دەولەتێ (2010-2011, p158, Oxford Dictionary). د زمانێ عەرەبیدا پەیڤا (دستور) دهێت بکارئینان، ب ڕامانا بنەمایێ، کو کار ل سەر بناغەیێ ئەوێ دهێتکرن، تێنڤیسێ نڤیسینا ناڤ و پلەیێن لەشکەری، یان وەزیرێ مەزن، ئەو وەزیرێ یاسا و ڕێنماییێن پاشایی د تێنڤیسیدا دنڤیست (القاموس المعاني، https://www.almaany.com/ar/dict/arar/%D8%A7%D9%84%D8%AF/%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%B1/ ، دوماهیک سەرەدان 2025/7/1). د ئەڤێ ڕێکێدا پەیڤا (دستور) د بناغەدا نە پەیڤەکا عەرەبی بوویە، بەلکو ل گورەی دیتنا فەرهەنگێن عەرەبی پەیڤەکا فارسییە، و دەربازی زمانێ عەرەبی بوویە. (جواد، 1955،ص53).

د زمانێ فارسیدا دەستور ژ دوو پەیڤان پێکدهێت؛ (دست) ب ڕامانا دەست دهێت و هەروەسا ب ڕامانا بناغە یان بنەما، و (ور) ب ڕامانا خودان، یان جهـ یان پربێژ دهێت، پەیڤا (دستور) پێکڤە ب ڕامانا یاسا، بنەما، وەزیر، دەستوەردان یان خودان دەستهەلات دهێت. (کسرائی، 2014، ص232).

د زمانێ کوردیدا، پەیڤا دەستور دهێت بکارئینان، و گرنگە بهێتە دیارکرن، کو زمانێ کوردی و فارسی ژ ئێک خێزانێن زمانینە، ئەو ژی ژ خێزانا زمانێ هندۆ ئەورووپینە (خۆشناو، 2014، ل45). دیسان ئەگەر ئەم پەیڤا دەستور بکەین دوو پەیڤ (دەست) ب ڕامانا دەست یان دەستهەلات دهێت د زمانێ کوردیدا، ئەڤ چەندە دیار و زەلالە، پەیڤا (ور) ئانکو خودان، پەیڤا

(دەستور) پێکڤە ب ڕامانا یاسا، بنەما، دەستوەردان یان خودان دەستهەلات دهێت، ئانکو ئەم دشێن بێژن پەیڤا دەستور، د بناغەدا پەیڤەکا ئیرانییە، ئانکو دبیت ملکێ کورد و فارسان بیت. (عبدو، 2007، ص200. و شوانی، 2019، ل286. و ئەحمەد، 2021، ص14).

پشتی ئەڤێ چەندێ دخازن ئاماژێ ب دەستوری بدەین، ژلایێ زاراڤیڤە، ب ڕاستی یاسا دەستوری ل سەر بنەمایێ سێ پیڤەران هاتیە پێناسەکرن، هەر پیڤەرەکێ شێواز و تایبەتمەندییێن خوە هەنە، ژبەر ئەڤێ چەندێ د شیاندایە گەلەک ب کورتی پێناسە ژبۆ یاسا دەستوری بهێتە کرن، ل دویڤ هەر سێ پیڤەران، ژبو دیارکرنا ئەڤان هەر سێ پیڤەران، ئەڤ تەوەرە ل سەر سێ لقان هاتییە دابەشکرن:

لقێ ئێکێ: پیڤەرێ زمانی:

یاسا دەستوری لدویڤ ئەڤی پیڤەری دهێت پێناسەکرن ل سەر بنەمایێ زمانی، ئانکو کا ریشەیا پەیڤا دەستور چ ڕامان دگەهینت، ل سەر ئەوی پیڤەری ئەم دێ پێناسا یاسا دەستوری کەین.

ل سەر ئەڤی بنەمایێ دیار، یاسا دەستوری دبیتە کومەکا بنەماییێن یاسایی بۆ ڕێکخستنا بناغێ دەولەتێ و پێکئینانا ئەوێ. ئەگەر ئەم بهێن ئەڤێ پێناسەیێ شرۆڤە بکەین دێ دیاربیت، کو چارچووڤەیەکێ مەزن ب خوەڤە گرتیە، ب دەربڕینەک دی، یاسا دەستوری ئەگەر بناغی دەولەتێ بیت، ئانکو هەر چ یا گرێدایی ب دەولەتێڤە، دبیتە بابەتێ ڕێکخستنا یاسا دەستوری، وەک سیستەمێ حکوومرانی، دەستهەلاتا یاسادانانی، دەستهەلاتا جێبەجێکرنێ، دەستهەلاتا دادوەرییێ و ژلایەکێ دیتر، جڤاکژی دبیتە بابەتەکێ گەرم یێ دەستوری، د ئەڤێ ڕێکێدا قەبارێ دەستوری مەزن دبیت، هەتا ئەوی ئاستێ د پەقیت و بێ واتا دبیت. (عثمان و حوري، 2010، ص14).

ب ئەڤی ڕەنگی یاسا دەستوری ژ کالوخکێ خوە یێ سروشتی دەردکەڤیت و بابەتێن گرێدایی ب سیستەمێ کارگێری و دادوەری، دیسان یاسا و بنەماییێن ڕەگەزنامێژی ب خوەڤە

گرێددەت، بێ گومان ئەڤ چەندە هەڤدژە دگەل سرۆشتێ یاسا دەستوری، چونکی بابەتێن کارگێری پێدڤیە د یاسا گارگێریدا بهێن وێنەکرن، دادگەهـ و کاروبارێن پێڤەگرێدایی بەهرا یاسا سڤیل، بازرگانی و یاسا سزاییە، و سەبارەت رێسا و بنەماێن رەگەزنامێ ل پرانیا وەلاتان، د یاسا نێڤدەولەتی یا تایبەتدا دهێن رێکخستن. (بطیخ، 2003، ص21).

ب ئەڤێ چەندا دیار، پیڤەرێ زمانی بۆ پێناسەکرنا یاسا دەستوری، پیڤەرەکێ دروست نینە، چونکی گەلەک بابەتێن هویر و یێن نە گرێدایی ب سروشتێ یاسا دەستوریڤە، ل گورەیی ئەڤی پیڤەری دبن ژ تایبەتمەندیێن یاسا دەستوری.

لقێ دووێ: پیڤەرێ شێوازی:

پیڤەرێ شێوازی بۆ پێناسەکرنا یاسا دەستوری، ژ ئەنجامێ دەرکەفتن و بەلاڤبوونا بزاڤا نڤێسینا دەستوران د جیهانێدا پەیدابوو، ب سەرکێشیا ئەمریکا. ئەو بوو ل سالا (1787) ئێکەم دەستورێ نڤێسکی پەیدا بوو ل ئەمریکا، پیڤەرێ شێوازی ل سەر بنەمایێ هندێ دهێت ئاڤاکرن، کو گرێدانێ پەیدادکەت دگەل یاسا دەستوری و بەلگەیا فەرمی یا دەستوری، ب ئەڤێ رێکێ هەموو دەق و پرەنسیپێن بهێن دارشتن، د بەلگەیا فەرمی یا دەستوریدا، دهێتە هەژمارتن ب یاسا دەستوری، ئانکو ب کورتی ئەڤ پیڤەرە روخسارێ سەرڤە یێ شرۆڤەکرنا بەلگەیا فەرمی یا دەستوری وەردگرت، وەک خودیکەک بۆ دیارکرنا یاسا دەستوری. (الشاعر، 2005، ص44).

یاسا دەستوری ل گورەیی پیڤەرێ شێوازی کۆمەکا بنەماێن یاسایی یێن نڤێسینە، د بەلگەکا فەرمیدا، ل دەمەکێ دیار و ل جهەکێ دەستنیشانکری دهێت جێبەجێکرن، ئەو بەلگە ب دەستور دهێت ناڤکرن. ئانکو ل ئەڤێرێ خالا ئێکلاکەر بۆ بابەتێ دەستوری و نە دەستوریا بنەما یان پرەنسیپەک یاسایی، بەلگا دەستوری ب خوەیە، ئانکو هەر بنەمایەکێ یاسایی د بەلگەنامەیا دەستوریدا بهێت نڤێسین ئەو بنەما دەستوریە، و بەرۆڤاژیێ هەر بنەمایەکێ یاسایی د بەلگەنامەیا دەستوریدا نەبیت، ئەو بنەمایە نە دەستوریە. (بودیار، 2003، ص9).

ب ئەڤێ وێنەیی پێناسا یاسا دەستوری ڕوون و زەلالە، ب ساناهی ئەم دشێن بنەماێن دەستوری و نە دەستوری ژ ئێک جودا بکەین، هەر ئەڤ هزرەیە یا بنەماێن دەستوری بەرز وبلندتر دکەت ژ بنەماێن دی یێن یاسایی، ژبەرکو ڕێک لایەنێ دەستور دانایی جیاوازە ژ یێن یاسایێ، ب ئەڤێ چەندێ بنەمایێ بەرز و بلندیا دەستوری پەیدا دبیت، و نابیت چ یاسایێن دیتر یێن بها کێمتر سەرپێچیا بنەماێن یاسا دەستوری بکەن. (عثمان و حوري، 2010، ص16-17).

لقی سیێ: پیڤەرێ بابەتی:

گەوهەر و نیڤشکێ دەستوری گرنگە بۆ پیڤەرێ بابەتی، نە شێواز و ڕێکارێن دانانێ، ئانکو ل دەمێ پێناسا یاسا دەستوری بهێتکرن، ناڤەرۆک و بابەتێ دەستوری بەرچاڤ دهێت وەرگرتن نە شێوازێ ئەوێ، شرۆڤەکرن ل سەر سروشتێ بنەمایێ یاسایی دهێتکرن بۆ گەهشتنا ڕاستیێ، کا ئەڤ بنەمایە بنەمایەکێ دەستوریە یان نە، ئەڤجا چ دەستور نڤیسی بیت یان یێ نەنڤیسی بیت. (البحري، ص2009، ص38).

د ئەڤێ ڕێکێدا ئەڤی پیڤەری شیا خوە ژ ڕەخنە و کێماسیێن هەردوو پیڤەرێن دی دەرباز بکەت، ژ لایەکێ ئەڤ پیڤەرە هەڤدژ نینە دگەل عورفێ زانکۆ و دەزگەهێن ئەکادمیێن یاسایی، و چارچووڤە ژ یا پێتڤی بەرفرەهتر نەکریە، ژلایەکێ دیتر پیڤەرێ بابەتی گونجایە دگەل هزرا دەستورێن عورفی، هەروەسا بنگەهێ ئەڤی پیڤەری بنگەهەکێ دروست و لۆژیکییە، چونکی ڕەنگێ دەستوری ب تنێ ل ئەوان بنەمایا و پرەنسیپا ددەن، ئەوێن ب سروشتێ خوە دەستوری بن، ئانکو هەر چ بنەماێن د دەستوریدا بهێت نڤیسین نابیتە بنەمایەکێ دەستوری، بەلکو دڤێت سروشتێ بنەمایی ب خوە دەستوری بیت، هەتا کو بنەما ببیتە بنەمایەکێ دەستوری.

ل دوماهیێ ئەم دشێن پێناسا یاسا دەستوری ب ئەڤێ شێوازی بکەین، کو یاسا دەستوری: کۆمەکا بنەماێن یاسایە، شێوازێ دەولەتێ و سیستەمێ حکومڕانیێ دیاردکەت، ژلایەکێ دی، ڕێکخستنا هەرسێ دەستهەلاتان (دەستهەلاتا یاسادانانێ، دەستهەلاتا جێبەجێکرنێ، دەستهەلاتا

دادوەری) و رێکخستنا پەیوەندیا ئەوان دگەل ئێک و دگەل هاولاتیان دا دکەت، و دیسان رێکخستنا ماف و ئازادیێن گشتی دکەن.

تەوەرێ دووێ

رۆلێ هەبوونا دەستوری د ژیانا یاسایی یا هەرێمێدا

سیستەمێ یاسایی یێ هەر دەولەتەکێ، پێکدهێت ژ کومەکا بنەماییێن یاسایی یێن ئێکگری و نەچار بۆ رێکخستنا جڤاکی، مەبەستا ژمارە ئێک ئەوە رێکخستنا پەیوەندییێن جڤاکی بکەت، دوو رێکخستنا پەیوەندییێن جڤاکی دگەل دەستهەلاتێ بکەت، و رێکخستنا دەستهەلاتێن گشتی دگەل ئێک بکەت. (عبدالوهاب، 2010، ص7). ئانکو بێ سیستەمێ یاسایی، دەولەت یا گومانی و مژدارە.

هەمان بابەت بۆ هەرێمێن فیدرالیژینە، هەرێم وەک قەوارەیێن سیاسی د دەولەتێدا، دڤێت سیستەمێ خوە یێ یاسایی و ئێکگرتی هەبیت، پێخەمەت رێکخستنا هەموو کار و ئەرکێن خوە، نابیت بهێت ژبیرکرن، سیستەمێ یاسایی ب تێگەهێ گشتی بێ دەستور لاواز و مژدارە، دەستور بازنەیا سیستەمێ یاسایی یێ دروست دیاردکەت، چونکی بێ دەستور شێواز و سیستەمێ هەرێما نەدیارە، و چاوانیا کارکرنا دەستهەلاتێن گشتی د هەرێمادا مژدار و نەزەلالە.

بۆ نمونە پرۆژێ دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراق یێ سالا (2009)، دیاردکەت کو هەرێما کوردستانا-عێراقێ، هەرێمەکە د دەولەتا عێراقا فیدرالدا، سیستەمێ سیاسی پەرلەمانی، کۆماری، دیموکراتییە، پشتبەستنێ ل سەر فرە حزبی، بنەمایێ ژ ئێک جوداکرنا دەستهەلاتێ، دەستودەستکرنا دەستهەلاتێ ب ئاشتیانە دکەت. (پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراق، 2009، دەقێ 1).

بەلێ ب مخابنیڤە، پرۆژە دەستور هەر ژ سالا (2009) هەتا ئەڤرۆ هەر مایە پرۆژە، چ بهایێ خوە یێ دەستوری نینە، پرسیارا ل ئەڤێرێ دهێت ئازراندن ئەوە، ئەرێ سیستەمێ یاسایی د هەرێما کوردستانا-عێراقێدا هەتا چ ئاست دادپەروەر و جێگیرە؟

بێ گومان سیستەمێ یاسایی بێ دەستور، لاواز و لەنگە. هەر قەوارەیەکا سیاسی ئەڤجا چ دەولەت یان هەرێم بیت، دڤێت دەستور هەبیت، چونکی دەستور وێنەیێ سەرەکی یێ دەولەت و هەرێما دروست دکەت، هێلێن سەرەکی دکێشت، پێخەمەت هندێ داکو چ دەستهەلات مایتێکرنێ د کار و بارێن دەستهەلاتێن دیدا نەکەن (Jay, 1961, p307-308 Hamilton, Madison,)، و دەستهەلاتا یاسادانانێ ب رێکا یاسا ئەوان هێلێن دەستوری کێشاین دەرباز نەکەت، دەستور ببیتە رێگر بەرامبەر هەر سەرپێچیەکا ل سەر ماف و ئازادیان بهێتکرن، چونکی دەستورە ژێدەرێ ماف و ئازادیان د دەولەت و هەرێمادا.

ئەم دشێن ب رەنگەکێ زەلالتر د چەند خالەکاندا، رۆلێ هەبوونا دەستورێ د ژیانا یاسایی یا هەرێمێدا دیاربکەین:

1- دەستور بناغەیێ رەواتیا دەولەت و هەرێمانە، بێ دەستور دەولەت و هەرێم نەیێن رەوانە، مەرەم پێ رەواتیا یاسایە نەکو یا سیاسی، چونکی جوداهی و جیاوازی هەیە دناڤبەرا رەواتیا سیاسی و رەواتیا یاساییدا. (الشاوي، 2013، ص63).

2- دەولەت یان هەرێم ژ سێ دەستهەلاتێن سەرەکی پێکدهێن، دەستهەلاتا (یاسادانان، جێبەجێکرن و دادوەری)، کار و ئەرکێن ئەڤان هەرسێ دەستهەلاتا بجهئینانا مفایێن گشتینە، و ئەڤ هەرسێ دەستەلات و پەیوەندیا ئەوان دگەل هاولاتیان برێکا دەستوری دهێن دانان و رێکخستن. (الحلو، 2011، ص227).

3- دەستور وەک بلندترین یاسا د دەولەتێدا، بنەمایێ ئێک لبن ئێکیا یاسایی دروست دکەت، بنەمایێ ئێک لبن ئێکیا یاسایی بێ دەستور، وێنەیەکێ شکەستییە و بنەمایەکێ نە دروستە، ژبەر هندێ پێتڤیە هەرێما دەستور هەبیت.

4- دەستور ماف و ئازادیان دیاردکەت د دەولەت و هەرێمادا، بێ دەستور ماف و ئازادی د هەرێماندا، مژدار و نەزەلالن، بۆ نمونە پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، (19)

دەقێن دەستوری تەرخانکرینە بۆ ماف و ئازادیان، ژبەر ئەڤێ چەندێ پێدڤیە هەرێما کوردستانا-عێراقێ ببیت خوەدان دەستورێ خوە یێ تایبەت، بۆ پاراستنا ماف و ئازادیا هاولاتییان.

5- دەستور هێلا سورە بۆ پاراستنا سیستەمێ یاسایی یێ دەولەتێ، چونکی هەر دەستورە ئالاڤ و لایەنێن چاڤدێریێ دەستنیشاندکەت، چاڤدێریا دەستوریا یاسا، چاڤدێریا دادگەها کارگێری ل سەر بریارێن کارگێڕی و چاڤدێریا پەرلمانی ل سەر کارێن حکومەتێ. (رەسول، 2021، ل96).

6- دەستور گەلەک لایەنێن جوداجودا د دەولەت و هەرێماندا ڕێکدئێخت، ژ بلی لایەنێ یاسایی، دەستور ژیانا ئابوری، کومەلایەتی، سیاسی، ڕوشەنبیری و کەلتوری، ڕێکدئێخیت، داکو دیتن و ئایدلوژیا هەرێما دیار و زەلال بیت، پێدڤیە هەرێما کوردستانا-عێراقێژی دەستورێ خوە یێ تایبەت هەبیت، پێخەمەت دیارکرنا بناغەیێ دیتن و ئایدلوژیا هەرێما کوردستانێ د عێراقا فیدرالدا، بەلێ ب مەرج هەڤدژ نەبیت دگەل دەستورێ عێراقێ.

7- دەستور ئالاڤەکێ بهێز و باشە بۆ ڕێکخستنا دەستهەلات و بەرپرسیارەتیێن سەروکێ هەرێمێ، ب ڕێکا دەستوری دەستهەلاتێن سەروکێ هەرێمێ دێ هێنە دیارکرن، کا هەتا چ ئاست دشێت دەستهەلاتێن خوە ب کاربینت، د هەمان دەمدا سەروکێ هەرێمێ سەروکێ بلندێ دەستهەلاتا جێبەجێکرنییە، فەرماندەیێ گشتی یێ پێشمەرگەیە، هێمایێ هەرێمێیە، نوێنەراتیا گەلێ هەرێمێ دکەت بێ جوداهی.

بێ گومان، نەبوونا دەستوری کارتێکرنەکا مەزن ل سەر قەوارەیێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ کریە، هەم ژ ڕوویێ یاسایی و سیاسیڤە، هەم ژ ڕوویێ ماف و ئازادیێن مروڤیڤە، بێ دەستوریا هەرێمێ چەندین ڕخنە و پرسیار پەیداکرینە ل سەر هەرێما کوردستانا-عێراقێ، دەستوری ڕولەکێ گرنگ و بەرچاڤ هەیە د پاراستنا هەرێماندا، لەورا پێدڤیە ل سەر خودان

بڕیاران ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ، ب زوترین دەم دەستورەکێ بۆ هەرێمێ دانن، بۆ پاراستنا ڕەوایەتیا هەرێمێ و بلند ڕاگرتنا ماف و ئازادیێن هاولاتیان، هەروەسا دانانا دەستورەکێ تایبەت بۆ هەرێمێ، دێ بیتە ئەگەرێ جێبەجێکرنا دەستورێ کۆمارا عێراقێ یێ سالا (2005)، ئەڤێ د دەڤێ (121)دا ماف دایە هەرێما کوردستانا-عێراقێ، کو خودان دەستورەکێ تایبەت بیت.

باسێ دووێ

شینوارێن نەبوونا دەستورێ ل سەر ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ

هەبوونا دەستورێ بۆ پاراستنا ماف و ئازادیان باشترین و گرنگترین گەرەنتییە، دەستور ئێک ژ پێکهاتەیێن دەولەتا یاساییە، بێ دەستور دەولەتا یاسایی ل بەر پرسیارانە، یا ژ ئەوێ گرنگتر ئەوە هەموو هاولاتی ب یەکسانی ماف و ئازادیێن خوە پیادە بکەن، نەبوونا بنەمایێ یەکسانیێ د ماف و ئازادیاندا، چ بها و ڕەواتیێ بۆ دەولەت و هەرێمێن فیدڕالی ناهێلیت (Dyzenhaus, Thorburn, 2016, p283). بۆ باشتر دیارکرنا ئەڤێ هزرێ، ئەڤ باسە دابەشی دوو تەوەرێن سەرەکی دبیت، گرنگیا دەستورێ بۆ گەرەنتیکرنا ماف و ئازادیان د تەوەرێ ئێکێدا دێ هێت گەنگەشەکرن، و تەوەرێ دووێ گرێدایی شینوارێن نەبوونا دەستوریە ل سەر ماف و ئازادیان.

تەوەرێ ئێکێ

گرنگیا دەستورێ بۆ گەرەنتیکرنا ماف و ئازادیان

دەستورێ گرنگیەکا مەزن هەیە بۆ پاراستن و دیارکرنا چارچووڤێ ماف و ئازادیان، هەر دەستورە گەرەنتیا ئێکێیە بۆ ماف و ئازادیان، بۆ دیارکرنا ئەوێ گرنگیێ، ئەڤ تەوەرە هاتیە دابەشکرن ل سەر دوو لقێن سەرەکی، لقێ ئێکێ گرنگیا دەستورێ بۆ گەرەنتیکرنا مافێن مرۆڤی، لقێ دووێ، گرنگیا دەستورێ بۆ گەرەنتیکرنا ئازادیێن گشتی یێن مرۆڤی.

لقێ ئێکێ: گرنگیا دەستوری بۆ گەرەنتیکرنا مافێن مرۆڤی:

ماف دەستهەلاتا یاسایی یا دیارە بۆ کەسەکێ دیار د جڤاکەکێدا، پێدڤیە هەموو کەس رێزێ ل ئەوێ دەستهەلاتێ بگرن (سلیم، 2007، ص12). ماف بهایێ کەسیە د کۆمەلگەهیدا و پێدڤیە پاراستن لێ بهێتکرن. (أحمد، 2017، ص383).

نابیت بۆ هەر جڤاکەکێ پێشکەتی و ئاڤا، دەست ل سەر دەستی گرێدایی بمینت، بەرامبەر ئەوان سەرپێچیێن ل سەر مافێ مرۆڤی دهێنکرن، مافێن مرۆڤی بناغەیێ دەولەتییە، رێزگرتن و چاڤدێریکرنا ئەوان ستوینا دەستهەلاتداریا دادپەروەرە، د جڤاکێن نویی و دیمۆکراتدا، گەرەنتیکرنا مافێن مرۆڤی ئێکەم رێگەچارەیە بۆ پاراستنا ئارامی و ئاسایشا جڤاکی (راضي، عبدالهادي، 2010، ص1).

مافێن مرۆڤی ل سەر هەر دوو ئاستێن نێڤدەولەتی و ناڤخوەیی گرنگیا خوە هەیە، ل سەر ئاستێ نێڤدەولەتی ب دەهان بەلگە، رێکەفتننامە و پەیماننامە هەنە بۆ پاراستنا مافێن مرۆڤی؛ وەک دەقێ (1) ژ راگەهاندنا جیهانی بۆ مافێن مرۆڤی ل سالا (1948)، د ئەڤێ راگەهاندنێدا ئاماژەکریە، کو هەموو مرۆڤ ئازاد ژ دایک دبن، و هەموو یەکسانن د کەرامەت و مافاندا، هەروەسان هەر دوو پەیماننامێن نێڤدەولەتی یێن گرێدایی ب مافێن سڤیل، سیاسی، مافێن ئابۆری، کۆمەلایەتی و رۆشەنبیری یێن سالا (1966)، گرنگی و بها داینە مافێن مرۆڤی.

ل سەر ئاستێ ناڤخوی یێ دەولەتێ، بابەتێ مافێن مرۆڤی بابەتەکێ گەرمە. د ئەڤێ رێکێدا پرانیا دەولەتا بوون ئەندام د رێکخراوێن نێڤدەولەتیدا. بۆ پاراستنا مافێن مرۆڤی و سەبارەت مافێن مرۆڤی، ب دەهان پەیماننامێن نێڤدەولەتی گرێدان و ب دەقێن دەستوری خوە پێگیرکرن، ب رێکا ئەوان رێکەفتنامان و پەیماننامێن نێڤدەولەتی.

د دەقێ (8) ژ دەستورێ کۆمارا عێراقێ سالا (2005)دا دیارکریە، کو عێراق پێدڤیە رێزێ ل ئەرکێن خوە یێن نێڤدەولەتی بگرت، ئەندام بوونا عێراقێ د رێکخراوێن نێڤدەولەتی و

پەیماننامەیێن نێڤدەولەتیدا یێن گرێدایی ب مافێن مرۆڤیڤە، عێراقێ نەچاردکەت پێگیربیت ب مافێن مرۆڤی، د ئەوێ رێکێدا دەستورێ عێراقێ (23) دەقێن دەستوری تەرخانکرینە بۆ مافێن مرۆڤی، ل سەر دوو بەشێن سەرەکی، کو ئەوژی ژبۆ مافێن سڤیل و سیاسی، مافێن ئابۆری، کۆمەلایەتی و رۆشەنبیری، پارڤەکرینە.

د ئەڤێ رێکێدا هەرێما کوردستانێ، وەک هەرێم د عێراقا فیدرالدا، پێدڤیە ل سەر پێگیربیت ب دەستورێ عێراقێ، چونکی دەستورێ عێراقێ یاسا بلند و بەرزە ل عێراقێ، و یێ پێگیرە ل هەموو دەڤەرێن عێراقێ بێ جیاوازی و ژبلیکری. (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005، دەقێ13).

هەر ژبەر ئەڤێ گرنگییێ و چەند بابەتێن دی، دەستورێ عێراقێ د دەقێ (120)دا، رێکدا هەرێمێ دەستورەکێ تایبەت بۆ خوە بدانن، بۆ دیارکرنا پەیکەربەندیا دەستهەلاتێ و تایبەتمەندییێن ئەوان، ب مەرجەکێ هەڤدژ نەبیت دگەل دەستورێ عێراقێ.

سەرەرایی هەبوونا چەندین یاسایێن گرێدایی ب مافێن مرۆڤی ڤە، وەک یاسا رۆژنامەڤانیێ، یاسا بەرنگاریا توندوتیژیا خێزانی، یاسا پاراستنا مافێن پێکهاتەیێن کوردستانێ، هەرێما کوردستانا-عێراقێ د ئەڤێ هاوکێشێدا ل پاش مایە، چونکی دەستور نینە بۆ دیارکرنا مافێن مرۆڤی. ئەڤ چەندە بوویە ئەگەرێ هندێ ب دەهان پرسیار بهێن ئازراندن، ل سەر قەوارەیێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، د بابەتێ مافێن مرۆڤیدا.

ژبەر گرنگیا دەستوری بۆ هەرێما ب رەنگەک گشتی، بۆ پاراستنا مافێن مرۆڤی ب رەنگەکێ تایبەت، پێدڤیە لایەنێن پەیوەندیدار ب زووترین دەم کار و بەرهەڤیێن خوە بکەن، بۆ نڤیسین و دانانا دەستورەکێ بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، چونکی بێ دەستور مافێن مرۆڤی د مەترسییێ دانە.

لقێ دووێ، گرنگیا دەستوری بۆ گەرەنتیکرنا ئازادیێن مرۆڤی:

ئازادی ژ ئازاد هاتیە، پەیڤا ئازاد ئانکو سەربەست د زمانێ کوردیدا، ئەو کەسێ کو ب سەربەست دژیت و رەفتاری دکەت (بۆتی، 2006، ل 49). پەیڤا ئازادی (الحرية) د زمانێ عەرەبیدا، هەڤدژێ کۆلەتییە، ئازادی باردوخەکە مرۆڤ تێدا نەدبنپەستان و زوریێ دایە (القاموس المعاني، https://www.almaany.com/ar/dict/arar/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B1%D9%8A%D8%A9/، دوماهیک سەرەدان 2025/7/5). د زمانێ ئینگلیزیدا (Liberty) ئانکو هەر دەمێ تە بڤێت هەر جهێ تە بڤێت تو دشێ بچی (Oxford Students Dictionary, 2010-2011, p413)، ئانکو تۆ ئازادی چ رەفتار بکەی.

پێناسێن جودا و جیاواز هەنە بۆ ئازادیێ، هەر کەسەک ژلایەکێ و لدویڤ ئایدلۆژیەکێ ئازادیێ پێناسە دکەت، ب کورتی دشێن بێژن ئازادی، شیانن؛ مرۆڤ دشێت رەفتارا ب سەربخوە و سەربەست بکەت، ئەڤ ئازادیە گرێدایی سروشتێ مرۆڤییە، یان ژێ دهێت دان بۆ مرۆڤی وەک ئەندام د جڤاکێ سیاسیدا. (طعيمان، 2005، ص30).

بیر و بوچوونێن جودا هەنە ل سەر جوداهیا ماف و ئازادیان، گەنگەشەکا درێژ هاتیە کرن ل سەر جیاوازیا ماف و ئازادیان، ب کورتی ئەم دشێن د چەند خالەکاندا ئەوێ چەندێ دیار بکەین: (الحلو، 2016، ص313).

1- دبێژن ماف ئازادیە، یاسایێ دانپێدان پێ کریە، ئانکو ئازادی گەلک نێزیکی مافییە.

2- پەیڤا ماف بەرفرەهترە ژ پەیڤا ئازادی، چونکی ماف ئەوەیە، کو کەساتییەکێ بخوەڤە گرێددت، وەک مافێ خوەدانێ قەرێ ل سەر قەرداری.

3- هندەک ماف و ئازادیێ پێکڤە گرێددەن، وەک مافێ ئازادیا رادەربرینێ.

4- یا بەربەلاڤ و وەرگرتی ل دەڤ پرانیا پسپورێن یاسایی ئەوە، کو ئازادیێن گشتی شیانێن دەستورینە، مرۆڤی ل گورەی دەستوری د دەولەتێدا هەنە، ماف شیانێن سروشتینە، هەموو مرۆڤان هەنە، بتنێ چونکی مرۆڤن.

داکو دیر نەچن ژ سنورێ ڤەکولینێ، ب هەر رەنگی هەیی، ئازادیێن گشتی ئێک ژ بابەتێن سەرەکی یێن دەستورینە، دەستورێ عێراقێ یێ سالا (2005)، دەهـ دەقێن دەستوری تەرخانکرینە بۆ ئازادیێن گشتی و دیارکریە، کو ئازادیا مرۆڤی پاراستی و گەرنتیکرینە. (دەستورێ کۆمارا عێراقی، 2005، دەقێ 37/ئێک/1).

د ئەڤێ رێکێدا، پێدڤیە هەرێما کوردستانا-عێراقێ ژی دەستورێ خوە هەبیت، بۆ دیارکرنا ئازادیێن مرۆڤی یێن گشتی، و راگرتنا ئەوێ هەڤسەنگیا دناڤبەرا دەستهەلاتێن گشتی و ئازادییێدا هەیی، نابیت بهێت ژبیرکرن، هەڤسەنگیکرن دناڤبەرا دەستهەلات و ئازادییێدا ئێک ژ بابەتێن هەرە گرنگێن دەستوریە.

ل دویڤ یا دیار کارێن دەستوری ئەڤەنە: ئێک: شرۆڤەکرنا ئازادیا مرۆڤی وەک بەشک ژ سروشتێ مرۆڤی، چونکی مرۆڤ بتنێ وەک تاکەکەس ئازادە د هەموو رەفتاراندا، بەلێ بەشداربوونا ئەوی د جڤاکیدا، ئەوی پێگیر دکەت ب چەند بەند و مەرجان. دوو: راگرتنا دەستهەلاتییە، و ئالاڤ بۆ رێکخستنا جڤاکی، ئانکو ئازادیا مرۆڤی و دەستهەلات پێدڤیێن سەرەکینە، لەورا کارێ دەستوری ئەوە هەڤسەنگیێ بکەت، دناڤبەرا ئازادیا مرۆڤی و دەستهەلاتیدا. (الحلو، 2011، ص3).

ب کورتی، هەبوونا دەستوری گرنگیەکا مەزن هەیە بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، چونکی ب رێکا دەستوری سیستەمێ گشتیێ هەرێمێ دێ دروست بیت، و رەواتیا دەستهەلاتا ئەوێ، دێ دەرباز بیت ژ خالا گومانێ، ئازادیا مرۆڤی دێ باشتر گەرەنتیکری بیت و پاراستی بیت، چونکی دەستور بەندە و گرێدایە ل سەر هەر سێ دەستهەلاتێن گشتی د دەولەت و هەرێمێن فیدرالیدا.

تەوەرێ دووێ

شینوارێن نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان و گەرەنتیکرنا ئەوان

نەبوونا دەستوریێ مەترسییێ دئێختە سەر ڕەواتیا دەولەت و هەرێمێن فیدرالی، بێ دەستور هەرێما کوردستانا-عێراقێ د بابەتێ ماف و ئازادیاندا مژدار و گومانیە، بۆ دیارکرنا شینوارێن نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ، چاوانیا گەرەنتیکرنا ئەوان ماف و ئازادیان ئەڤ تەوەرە، دابەشی دوو لقێن سەرەکی بویە، لقێ ئێکێ: شینوارێن نەبونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان، لقێ دووێ، گەرەنتیێن ماف و ئازادیان.

لقێ ئێکێ: شینوارێن نەبوونا دەستوری ل سەر ماف و ئازادیان:

دەقێن دەستوری بناغەیێ ڕەواتیا ماف و ئازادیانە د دەولەت و هەرێمێن فیدرالیدا، دەستور ب ڕەنگەکێ دیار ئاماژێ ددەت ب ماف و ئازادیان، ئەڤجا چ ئەو بخوە ڕێکخستنا ناڤەرۆکا ماف و ئازادیان بکەت، یان ئاماژێ پێ بدەت و ڕێکخستنا ناڤەرۆکێ بۆ دەستهەلاتا یاسادانانێ بهێلت (سرور، 2000، ص44).

دەقێ (46) ژ دەستوری کۆمارا عێراقێ دبێژت: "نابیت پیادەکرنا ماف و ئازادیان بهێت بەندکرن، یان دەستنیشانکرن بێ یاسا یان ل دویڤ یاسایێ، ئەو دەستنیشانکرن یان بەندکرنە، نەبیت ئەگەرێ تێکدانا گەوهەرێ ماف یان ئازادیێ". ئانکو بۆ دەستهەلاتا یاسادانانێ هەیە بەند و ڕێکخستنا ماف و ئازادیان بکەت ب ڕێکا یاسایێ، بەلێ ب مەرجەکێ نابیت ئەو ڕێکخستن یان بەندکرنە، ببیتە ئەگەرێ تێکدانا گەوهەرێ ئەوی مافی یان ئازادیێ. (عبدالرحمن، 2019، ص463).

ل ئەڤێرێ چەند پرسیارەک دهێت ئازراندن، ئەرێ ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ ڕێکخستنا ماف و ئازادیان ب چ ڕەنگە؟ بێ دەستور ماف و ئازادیان بهایێ خوە هەیە؟ ئەرێ گەرەنتیێن دەستوری بێ دەستور دێ ل چ ئاست هێن وەرگرتن ژ لایێ دەستهەلاتێن هەرێمێڤە؟ ئەرێ دەستهەلاتا یاسادانانێ د ڕێکخستنا ماف و ئازادیاندا هەتا چ ئاست ئازادە؟

بێ گومان بەرسڤدان ل سەر ئەڤان پرسیاران ب ساناهی نینە، چونکی نەبوونا دەستوری کارتێکرنەکا مەزن ژ لایێ یاسایڤە ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ کریە، هەرێم بێ دەستور بێ دید و فەلسەفا دەستوریە، ئایدلۆژیا هەرێمێ سەبارەت ماف و ئازادیان نەدیارە و مژدارە.

دەستهەلاتا یاسادانانێ ل کوردستانا-عێراقێ بوویە خوەدان بڕیار، د کێشان و دەست نیشانکرنا چارچووڤێ ماف و ئازادیاندا، چونکێ ل دەمێ دەرئێخستنا یاسایێ چ دەستور نینن، ئەم پێ هەڤبەر بکەین، کا ئایا ئەڤ یاسا ماف و ئازادی ل دویڤ دەستوری ڕێکخستینە یان نە.

خۆێنەر پرسیار دکەت، ئەرێ ئەم دشێن یاسا هەرێما کوردستانێ، یا گرێدایی ب ماف و ئازادیانڤە هەڤبەربکەین، دگەل دەستوری کۆمارا عێراقێ؟ ژ لایێ دەستوریڤە، بەلێ، دەستوری عێراقێ ل سەر هەرێمێژی دهێت جێبەجێکرن.

بەلێ پرسیار، لایەنێ پەیوەندیدار بۆ هەڤبەرکرنا یاسا هەرێما کوردستانێ دگەل دەستوری عێراقێ کیە؟ ژبەر نەبوونا دەستوری ل هەرێما کوردستانێ، دادگەها دەستوری ل هەرێما کوردستانێ نینە، ژ ئەنجامێ نەبوونا دادگەها دەستوری ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ، دادگەها بلندا فیدڕالی عێراقێ، تایبەتە ب چاڤدێریکرنا یاسایێ ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ.

د ئەڤێ ڕێکێدا پرسیار ئەوە، ئەرێ پێگەهێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ چیە د ئەڤێ هاوکێشەییدا؟ ئەرێ ئەڤ چەندە دێ کارتێکرنێ ل دیتن و تایبەتمەندیا هەرێما کوردستانێ کەت ژلایێ ماف و ئازادیان؟

بێ گومان نەبوونا دەستوری بووشاییەکا مەزن ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ دروست کریە، ئەڤ چەندە بوویە ئەگەرێ هندێ، کو پێگەهێ هەرێما کوردستانێ لاواز بیت، دیتن و فەلسەفا هەرێما کوردستان-عێراق د بابەتێ ماف و ئازادیاندا مژدار بیت.

سەرەڕایی هندێ کو هەرێما کوردستانا-عێراقێ، دەزگەهەکێ سەربخوە دامەزراندیە، ب ناڤێ دەزگەهێ سەربخوەیێ مافێن مرۆڤی، و ب دەهان یاسا ژلایێ دەستهەلاتا یاسادانانێڤە

دەرئێخستن، بۆ ڕێکخستنا ماف و ئازادیێن جوداجودا، بەلێ ل سەر هەموویێ بێ دەستور، ماف و ئازادی مژدارن، بازنەیێ تێگەهێ ئەوان سنوردارن، بێ چاڤدێریا دەستوری ماف و ئازادی بێ خودانن. ژبەر ئەڤێ هەموویێ پێدڤیە ل سەر لایەنێن پەیوەندیدار، ب زووترین دەم گەنگەشێ ل سەر دانان و نڤیسینا دەستورەکێ بکەن، بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ.

لڤێ دووێ: گەرەنتیێن ماف و ئازادیان:

بێ دوودلی، سەرەڕایی هندێ کو مافێن مرۆڤی کومەکا مافێن سروشتینە، و گرێدایی مرۆڤینە؛ وەک مرۆڤ بتنێ و ل سەر بنەمایێ ڕۆمەتا مرۆڤایەتێ ئەو چەندە هاتیە ئاڤاکرن، بەلێ بمخابنیڤە هەر ئاریشا پیادەکرنا مافێن مرۆڤی بەربەست و ئاستەنگی هەنە (محمد، 2016، ص23)، لەوڕا ل هەر جهـ و دەمی مافێن مرۆڤی پێتڤی ب گەرنتیکرنێ هەنە.

گەرەنتیا ئێکێ و یا دەسپێکێ دەستورە، دەستور ماف و ئازادیێن مرۆڤی دەستنیشان دکەت، د چارچووڤەیەکێ دیار و ئاشکەرادا، دەستورێ ئاماژێ ددەت کومەکا بنەمایان، ئەڤ بنەمایە ستوینن بۆ پاراستنا ماف و ئازادیێن مرۆڤی ژ ئەوان بنەمایێ سەروەریا یاسایێ، بنەمایێ ژ ئێکجوداکرنا دەستهەلاتێ، بنەمایێ سەربخوەییا دادگەهان و چاڤدێریکرن ل سەر دەستوریا یاسایان، ب کورتی هەر ئێک ژ ئەڤان بنەما وەک گەرەنتی بۆ ماف و ئازادیێن مرۆڤی دێ دەینە دیارکرن:

ئێک: هەبوونا دەستوری:

هەر دەولەتەکێ دەستوری خوە یێ تایبەت هەیە، دەولەتا بێ دەستور جهێ گومان و پرسیارانە، هەرێمێن فیدڕالیژی دشێن دەستورەکێ تایبەت بۆ خوە بدانن، بێ دەستور هەرێمێن فیدڕالی جهێ دوودلی و ترسا تێکدانا ماف و ئازادیانە، ژبەر هندێ و ل دەسپێکێ باشترین گەرەنتی بۆ پاراستنا ماف و ئازادیان ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ هەبوونا دەستورەکێیە.

دوو: بنەمایێ سەروەریا یاسایێ:

مەرەم ژ بنەمایێ سەروەریا یاسایێ ئەوە، کو دەستهەلاتا هەرە بلند د دەولەتێدا بۆ یاساییە، دەولەت و خەلک پێکڤە پابەندن ب یاسایێ، ئانکو هەتا یاسا سەروەر بیت، دڤێت دەستهەلاتێن دەولەتێ و هەموو خەلکژی ژ بازنا یاسایێ دەرنەکەڤن، ب ئەڤێ رامانێ سەروەریا یاسایێ هەڤدژە دگەل دەستهەلاتداریا دکتاتور یان یا زوردار. (Valcke, Anthony, 2012, p2).

نابیت بهێت ژ بیرکرن، سەروەریا یاسایێ گرنگیەکا مەزن هەیە، د رێکا سنورداركرنا ماف و ئازادیاندا، ئازادی هەتا چ ئاست دچیت د دەولەتێدا، ب مەبەستا پاراستنا بەرژەوەندیا گشتی د دەولەت یان هەرێما فیدرالیدا، یاسا د رێکخستن و بەندکرنا ماف و ئازادیاندا رۆلێ خوە دبینت (حبیب، 2023، ص1011).

سێ: بنەمایێ ژ ئێک جوداکرنا دەستهەلاتان:

بنەمایێ ژ ئێک جوداکرنا دەستهەلاتان د تێگەهێ خوە یێ ساخلەمدا، ئێک ژ بنەمایێن هونەرێ سیاسییە، بۆ باشتر برێڤە چوونا کار و بارێن دەولەتێ، پاراستنا ماف و ئازادیان و رێگریکرن ل بەرامبەر دکتاتوریەتێ، پێدڤیە دەستهەلاتێن دەولەتێ یان هەرێما فیدرال هەموو د دەستێ ئێک کەس یان دەزگەهەکێدا نەبیت. (الطماوي، 1986، ص518).

بنگەهێ هزرا ئەڤێ بنەمایێ بۆ فەیلەسوفێ مەزن (Montesquieu) دزڤرت ل دەمێ دبێژت: "دەستهەلات، دەستهەلاتێ راوەستینت" (Montesquieu, , 2001, p172)، ئانکو ئەگەر دەستهەلاتەک نەبیت دەستهەلاتێ راوەستینت، دێ دکتاتور و لادانا یاسایێ پەیدا بیت، ژبەر هندێ دەستهەلات د دەولەتێ یان هەرێما فیدرالیدا ل سەر سێ دەستهەلاتێن گشتی (یاسادانان، جێبەجێکرن و دادوەری) هاتیە بەلاڤکرن، بۆ چ دەستهەلاتا نییە مایتێکرنێ بکەت، د کار و بارێن دەستهەلاتا دیدا.

چار: سەربخوەیا دادگەهان:

پرانیا دەستورێن دەولەتا ئاماژێ ددەن بنەمایێ سەربخوەیا دادگەهان، یان دادوەران، چونکی دەستهەلاتا دادوەری ئومێدا دەولەتییە، د ڕاگرتن و پاراستنا ماف، ئازادی و دادپەروەرییێدا.

مەرەم ب سەربخوەیا دادگەهێ ئەوە، کو دەستهەلاتا دادوەری یا سەربخوە بیت، چ دەستهەلات ل سەر نەبیت ژبلی یاسایێ، ئانکو دادوەر ئازادبن د دانا بڕیارێدا، و ژبلی یاسایێ دادوەر پێگیری چ مەرج و بەندێن دی نەبن (عطية، 2022، ص318).

هەروەسان جهێ ئاماژێیە، دادوەر د ئاستەکێ بلند یێ دەستهەلاتێدا کار و ئەرکێن خوە جێبەجێ دکەت، دادوەران پارێزبەندیی هەیە، ئەوێ چەندێ وەکریە کو بشێوەیەکێ دروست و دادپەروەر ئەنجامدانا دەستهەلاتێن خوە بکەن، پارێزبەندیا یاسایی دەستهەلاتێن دادوەری ڕەها ناکت، بەلکو بتنێ ئالاڤە بۆ سەربخوە کرنا دادوەران. (Lawson , Bentley, 1961, p329).

پێنج: چاڤدێری ل سەر دەستوریا یاسان:

دادگەهـ ب ڕەنگەکێ گشتی ل هەموو ئاستان چاڤدێرە، دەستور بناغەیێ ڕەواتیا دەولەت و هەرێمێن فیدڕالییە، بناغەیێ هەر ڕەفتارەکا یاسایی د دەولەتێدا دەستورە، بۆ پاراستنا ماف و ئازادیان دژی یاسایێن نەدادپەروەر، هزرا چاڤدێریکرن ل سەر دەستوریا یاسا دەرکەفت.

پشتی کەفتنا ڕژێما سەدامی ل سالا (2003)، و دانانا دەستورێ کۆمارا عێراقێ ل سالا (2005)، دادگەها بلندا فیدڕالی ل عێراقێ هاتە دامەزراندن. کارێ دادگەهێ ئەوە چاڤدێریێ ل سەر دەستوریا یاسایان بکەت، ئانکو ل ئەڤێرێ ئەگەر یاسایەک دەرکەڤت نە ل دویڤ ڕێکخستنا دەستوری بیت بۆ ماف و ئازادیان، ئەو ماف ژ گەوهەرێ وێ لادابیت یان کێمکر بیت، ل ئەوێ دەمی دادگەهـ دێ ئەوێ یاسایێ ب نە دەستوری هەژمێریت. (رسول، 2025، ص32).

باسێ سێێ

گونجاندنا دەستورێ بهێت پێشنیارکرن دگەل دەستورێ عێرقێ

پشتی دەرکەفتنا دەستورێ کۆمارا عێراقێ یێ سالا (2005)، ئومێد و ئارمانجێن نوی بۆ عێراقێ پەیدابوون، ب هاتنا سیستەمەکێ نوی یێ حکومڕانیێ، و دانپێدانا هەرێما کوردستانێ وەک قەوارەکا یاسایی، هیڤیا هەمور گەلێ عێراقێ ب تایبەت گەلێ کوردستانێ گەشتربوو.

دەقێ (120) ژ دەستورێ عێراقێ یێ سالا (2005)، ماف دایە هەرێمان دەستورەکێ تایبەت ب خوە هەبن، بەلێ ب مەرجەکێ هەڤدژ نەبیت دگەل دەستورێ کۆمارا عێراقێ، د ئەڤان هەردوو تەوەرێن بهێندا، دێ گەنگەشێ ل سەر گونجاندنا دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ کەن، دگەل دەستورێ عێراقێ، تەوەرێ ئێکێ گرێدایی شێوازێ حکومڕانیێ و رێکخستنا دەستهەلاتێن گشتی بیت د هەرێمێدا، و تەوەرێ دووێ دێ گرێدایی ماف و ئازادیان بیت.

تەوەرێ ئێکێ

شێوازێ حکومڕانیێ و رێکخستنا دەستهەلاتێن گشتی

دەستور بناغێ دیارکرنا شێوازێ حکومڕانیێ و رەواتیا دەستەلاتێن گشتییە، د دەولەت و هەرێمێن فیدرالیدا، پرۆژەیێ دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ یێ سالا (2009)، بەلگەکا یاسایی یا گرنگە بۆ هەرێما کوردستانێ، ئەڤ پرۆژە خودیکا ئارمانج و هیڤیێن گەلێ کورد بوو ل هەرێما کوردستانێ، سەرەڕایی هندێ کو ئەڤ پرۆژە دەستورە رازیبون ل سەر هاتیە دان، ل پەرلەمانێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ ل (2009/6/24)، بەلێ ب مخابنیڤە، ئەڤ پرۆژەیە نە چوویە قوناغا راپرسینا گەلێ، و دەربازێ قوناغا جێبەجێکرنێ نە بوویە، ئانکو هەر ژ ئەوێ مێژووێ هەتا ئەڤرۆ هەرێما کوردستانێ بێ دەستورە.

د باسێن بووریدا مە گەنگەشە ل سەر گرنگی و کارتێکرنا نەبوونا دەستورێ ل سەر هەرێما کوردستانا-عێراقێ کریە، ل ئەڤێرێ پێدڤیە پێش وەخت پرسیار، دیتن و فەلسەفا هەرێما

کوردستانا-عێراقێ بۆ دەستورێ نوی بهێت دارشتن و دیارکرن، داکو ئەڤ دەستورە دەربڕینێ ژ هەموو پێکهاتەیێن هەرێما کوردستانا-عێراقێ بکەت، د هەمان دەمدا گونجایی بیت دگەل دەستورێ کۆمارا عێراقێ یا سالا (2005).

پرسیارا ل ئەڤێرێ دهێت ئازراندن ئەوە، ئەرێ د عێراقەکا فیدراڵیدا، هەرێما کوردستانێ چ جورە سیستەمەک بۆ حکۆمرانیێ هەلبژێرت؟ ئەرێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ دشێت ژ چارچووڤێ سیستەمێ حکۆمرانیێ ل عێراقێ دەربکەڤت، و سیستەمەکێ گونجایی دگەل ژینگەها کوردستانێ بدانت د دەستورێ خوەدا؟

بێ دوودلی دەستورێ عێراقێ دیارکریە، کو عێراق دەولەتەکا ئێککرتییە و سیستەمێ ئەوێ کۆماری، پەرلەمانی و دیمۆکراتییە، و دەستورێ کۆمارا عێراقێ گەرەنتیا پاراستنا ئێک پارچەیێ یا عێراقێیە. (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005، دەقێ 1).

ژلایەکێ دیتر، دەستورێ عێراقێ ئاماژێ ددەت ب هەبوونا هەرێما کوردستانێ ب دەستهەلاتێن ئەویڤە، هەرێمەکا ئێکگرتی (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005، دەقێ 117) و هەروەسان دەقێ (120) ژ دەستورێ دیار دکەت، کو هەرێمێ ماف هەیە پەیکەربەندیێ دەستهەلاتێن خوە دیار بکەت، دەستهەلاتێن ئەوان دەستنیشان بکەت، ب ڕێکا دەستورەکێ، بەلێ ب مەرج، دەستورێ هەرێمێ هەڤدژ نەبیت دگەل دەستورێ کۆمارا عێراقێ. (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005).

ب خواندن و شرۆڤەکرنا دەقێن دەستورێ کۆمارا عێراقێ، دێ دیار بیت کو ئەڤێ دەستورێ دانپێدان ب هەرێما کوردستانێ کریە، ڕێک دایە هەرێمێ دەستورەکێ تایبەت بخوەڤە بدانت، بەلێ ئەو چەندە مەرجدار کریە ب هندێ، کو هەڤدژ نەبیت دگەل دەستورێ کۆمارا عێراقێ، ژلایەکێ دی دەقێ (117) ژ دەستورێ کۆمارا عێراقێ، دیارکریە کو هەرێما کوردستانێ هەرێمەکا ئێکگرتییە.

ب پشتبەستن ل سەر دەستورێ كۆمارا عێراقێ، پێدڤیە هەرێما كوردستانا-عێراقێ ل دەمێ نڤیسینا دەستوری، ئاگەهی ژ بنەما و پرەنسیپێن سەرەكی یێن دەستورێ عێراق هەبیت، دەقێ (1) ژ پروژە دەستورێ هەرێما كوردستانا-عێراقێ، دیار دكەت كو هەرێما كوردستانا-عێراقێ، هەرێمەكە د ناڤ دەولەتا عێراقا فیدرالدا، سیستەمێ ئەوێ پەرلەمانی، كۆماری و دیمۆكراتییە، د ئەڤێ دەقیدا پرۆژە دەستور گونجاییە، دگەل دەستورێ كۆمارا عێراقێ د دیاركرنا سیستەمێ حكومرانییێدا.

سەبارەت دەستهەلاتێن گشتی د هەرێما كوردستانا-عێراقێدا، دەقێ (39) ژ پرۆژە دەستورێ هەرێما كوردستانا-عێراقێ دیار دكەت، كو هەرێما كوردستانێ ژ سێ دەستەلاتێن سەرەكی پێكدهێت، ئەوژی دەستهەلاتا (یاسادانان، جێبەجێكرن و دادوەری)، كار و بسپوریێن ئەڤان دەستهەلاتا ل دویڤ پرۆژە دەستورێ هەرێما هاتیە رێكخستن و دانان.

ب چ رەنگێ هەیی هەرێما كوردستانێ پابەندە ب چارچووڤێ دەستورێ كۆمارا عێراقێ، د بابەتێ بسپوریێن دەستهەلاتێن گشتیدا، دەقێ (110) ژ دەستورێ عێراقێ دەستهەلاتێن ڤەبری ددەت دەستهەلاتێن فیدرالی، بۆ هەرێمێ نینە كار ب ئەوان بسپوریان بكەت. دەقێ (114) ژ دەستورێ بسپوریێن هەڤبەش ددەت حكومەتا فیدرالی و هەرێمێ، وەک رێڤەبرنا گومركا، رێكخستنا ژێدەرێن كارەبێ و بەلاڤكرنا ئەوان، ژێنگەهـ سیاسەتا گەشەسەندن و پلاندانانێ، تەندروستیا گشتی، پەروەردە و فێركرنێ و ژێدەرێن ئاڤێ و بەلاڤكرنا ئەوێ، ئەڤ هەموو بابەت هەڤبەشن دناڤبەرا حكومەتا فیدرالی و هەرێما كوردستانێدا.

دەقێ (115) ژ دەستورێ كۆمارا عێراقێ دیار دكەت، كو هەموو ئەو بسپوریێن د بسپوریێن ڤەبری یێن دەستهەلاتا فیدرالیدا نەهاتین، ژ بسپوریێن دەستهەلاتا هەرێما كوردستانێ دهێن هەژمارتن، ل ئەڤێرێ دیار دبیت، كو بازنەیا دەستورێ هەرێما كوردستانێ هەتا چ ئاست بەرفرەهـ و مەزنە.

ژبەر ئەڤێ چەندێ نابیت دەستورێ هەرێما کوردستانێ، ژ ئەڤێ بازنا دیارکری دەرکەڤت ئەوا دەقێن (110، 114 و 115) ژ دەستورێ کۆمارا عێراقێ سالا (2005) دیار کرین، چونکی دەستورێ هەرێمێ دڤێت ل دویڤ دەستورێ کۆمارا عێراقێ بهێت دانان و نڤێسین.

پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ سەرکەفتی بوو د دەقێ (74) خالێن (10و 11)دا، ل دەمێ دیارکرنا بسپوریێن ئەنجومەنێ وەزیران ییێن هەرێما کوردستانا-عێراقێ، د ئەڤێ دەقیدا، پرۆژە دەستور بسپوری دان ئەنجومەنێ وەزیران، د چارچووڤێ دەقێ (110، و 114) ژ دەستورێ کۆمارا عێراقێ.

سەبارەت نەفت و گازێ، کو ئێک ژ بابەتێن هەستیار و گرنگە، دەقێن (111و112)، ژ دەستورێ کۆمارا عێراقێ سالا (2005) دیارکریە، لەورا نابیت دەستورێ هەرێمێ هەڤدژ بیت دگەل ئەڤان دەقێن دەستوری، بەلێ د هەمان دەمدا نابیت ئەو زولم و زورداریا ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ هاتینەکرن، ل سەر دەستێن حکومەتێن عێراقێ ییێن ئێک ل دویڤ ئێک بهێت ژ بیرکرن، بەلکو پێدڤییە ئەو کاڤلکرن، ژناڤبرن، تالان کرنا گوند و ژین و ژیارا خەلکێ کوردستانێ هەموو بهێت قەرەبووکرن.

لەورا ب باشتر دبینن، د بابەتێ نەفت و گازێدا دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، هەڤسەنگیێ بکەت دناڤبەرا هەڤدژ نەبوونا دەستورێ کۆمارا عێراقێ، و مفا وەرگرتن و قەرەبووکرنا خەلکێ زەرەرمەند، ژ ئەوێ خێر و بێرا دبن ئاخا کوردستانێدا.

ب کورتی، هەرێما کوردستانا-عێراقێ، بێ دەستور قەوارەیەکا یاسایی و سیاسی لاوازە، د هاوکێشا کێشەیێن هەولێر و بەغدادا، پێدڤیە هەر چ یا زوویە هەرێما کوردستانێ دەستورەکێ بدانیت، کو دەربڕینێ ژ دیتن و فەلسەفا یاسایی و سیاسی یا هەرێما کوردستانێ بکەت.

ئەڤ هەموو بەربەستە بەرامبەر پێشکەفتنا هەرێما کوردستانێ ژ لایێ یاسایی و سیاسیڤە، چونکی ئەو یاساییێن دەربکەڤن ژ دەستهەلاتا یاسادانانێ دەربڕین ژ فەلسەفا دەستوری ناکن،

بەلکو دێ پێگیر بیت ب هزر و ئایدلۆژیا پارتا سەرەکی د دەستهەلاتا یاسادانانێدا، (حسين، محمود، 2016، ص420).

تەوەرێ دووێ

ماف و ئازادی

دەستور نابیت جهێ رێزێ، ئەگەر رێکخستنا ماف و ئازادیان نەکەت، دەولەت نابیت خودان سیستەمێ دەستوری، ئەگەر دەستورێ دەولەتێ د بەلگا خوە یا فەرمیدا ئاماژە نەدەت بابەتێ ماف و ئازادیان، سیستەمێ دەستوری ل ئەوی دەمی دیار دبیت، ل دەمێ حکومەت پابەندی دەقێن دەستوری دبیت، ئەوێن گرێدایی ب ماف و ئازادیانڤە. (محمد، 2016، ص58).

د ئەڤێ رێکێدا، ماف و ئازادیێن مرۆڤی بناغێ سەرەکینە بۆ دامەزراندنا دەولەت یان هەرێمەکا فیدرالی یا یاسایی، و ستوینێن سەرەکینە بۆ دەستورێن دیمۆکرات، دەستور گەرەنتیا پیادەکرنا ماف و ئازادیان دکەت، ب شێوازەکێ زەلال و دادپەروەر (بلخير، مصطفى، 2019، ص735). هەبوونا هەرێما کوردستانێ د عێراقەکا ئێکگرتیدا، پێدڤی ب دستورەکییە، بۆ پاراستنا ماف و ئازادیێن گشتی ژلایەکێڤە، و ماف و ئازادیێن پێکهاتەیێن هەرێما کوردستانا-عێراقێ ژلایەکێ دیڤە، دیارکرنا دیتن و فەلسەفا خوە بۆ ماف و ئازادیان، بەلێ ب مەرج گونجایی بیت دگەل دەستورێ عێراقێ یێ سالا (2005).

دەستورێ کۆمارا عێراقێ دیار دکەت، کو دەستورێ عێراقێ بلندترین و بەرزترین یاسایە ل عێراقێ، ئەڤ دەستورە یێ پێگیرە ل سەرانسەری عێراقێ و بێ ژبلیکری، هەر یاسایەک یان دەستورێ هەرێمەکێ هەڤدژ بیت دگەل دەستورێ عێراقێ، ئەو یاسا یان دەستورە کارپێنەکریە. (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005، دەقێ 13).

هەروەسان ل دەمێ دەستوورێ عێراقێ دەستیر دایی هەرێمان، دگەل هەرێما کوردستانا-عێراقێ دەستورەکێ تایبەت بخوە بدانن، مەرجدار کریە ب ئەوێ چەندێ، کو نابیت دەستورێ هەرێما هەڤدژی دەستورێ عێراقی بیت. (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005، دەقێ 120).

د بابەتێ ماف و ئازادیێن مرۆڤیدا، ب هویرتر و زەلالتر دەستورێ کۆمارا عێراقێ گوتیە، نابیت یاسایەک بهێت دارشتن، هەڤدژ بیت دگەل ماف و ئازادیێن سەرەکی یێن د ئەڤی دەستوری دا هاتین. (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005، دەقێ2/ئێک-ج).

د ئەڤێ ڕێکێدا دیار بوو، کو نابیت دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ هەڤدژ بیت، دگەل دەستورێ عێراقێ د بابەتێ ماف و ئازادیاندا، ئانکو یاسادانەرێ دەستوری ل هەرێما کوردستانێ گرێدایی و بەندکریە، ب بازنا دەستورێ کۆمارا عێراقێ، بەلێ ئەڤە ئەوێ چەندێ نا گەهینت، کو هەرێما کوردستانا-عێراقێ تایبەتمەندیا خوە ژ دەست بدەت بۆ عێراقێ، ب ڕامانا هندێ کو هەرێما کوردستانا-عێراقێ دشێت ماف و ئازادیان پێش بێخت، ئالاڤ و ڕێک و گەرەنتیێن بهێزتر بدانت، بۆ پاراستنا ئەوان ماف و ئازادیان.

پێشڤەبرن و زێدەکرنا ماف و ئازادیێن نوی، د دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێدا، نابیتە سەرپێچی ل سەر دەستورێ عێراقێ، بەلکو پاراستنا تایبەتمەندی، ژینگەهـ و فەلسەفا هەرێما کوردستانا-عێراقییە بۆ بابەتێ ماف و ئازادیان.

بمخابنیڤە ژبەرکو هەرێما کوردستانا-عێراقێ بێ دەستورە، ژبەر هندێ ئەم نەشێن دەستورێ هەرێمی و دەستورێ عێراقێ دگەل ئێک هەڤبەر بکەین، ب شێوەیا شرۆڤەکرن، ڕخنەکرن، دیارکرنا خالێن وەکهەڤیێ و جوداهیێ دناڤبەرا ئەواندا، بەلێ ئەم دشێن مفایی ژ پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستان-عێراق یێ سالا (2009) ببینن، وەک پێنگاڤەک بۆ زەلالکرنا ڕێکا دانەرێ دەستوری ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ، و دیارکرنا دیتنا هەرێمێ بۆ بابەتێ ماف و

ئازادیان. هەروەسا ئەم دشێن چەند نمونەکا ژ پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ بینن، و پێشنیار بکەین ئەو دەستورێ ژ نوی بهێت دانان مفایی ژ سەربورا پرۆژە دەستوری وەربگریت.

پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ د (21) دەقێن دەستوریدا، بابەتێ ماف و ئازادیان دیار و دەستنیشان کرینە، د ئەڤان هەموو دەقێن دەستوریدا، پرۆژە دەستور هەتا ئاستەکێ باش گونجایی بوو و وەک دەستورێ کۆمارا عێراقێ بوو، بەلێ د هندەک دەقێن پرۆژە دەستوریدا، هەرێما کوردستانا-عێراقێ تایبەتمەندیا خوە پاراست بوو، ڕێز ل ژینگەهـ و پێکهاتەیێن کوردستانی گرت بوو.

بۆ نمونە دەقێ (19/نەهـ) ژ پرۆژە دەستورێ، حکومەتا هەرێما کوردستانا-عێراقێ پێگیرکریە، کو ئازادیا ئاین، بیر و باوەڕان و هزر و وژدانێ گەرەنتی کریە، ئاماژە ب ئاینێ ئێزدیان دایە ب ڕەنگەکێ ئێکسەر، بەلێ دەستورێ کۆمارا عێراقێ ب ڕەنگەکێ ئێکسەر ئاماژە نەدایە ئاینێ ئێزدیان، بەلکو دەقێ (43) ژ دەستورێ عێراقێ ئاماژە کریە، ب پیادەکرنا ڕێورەسمێن حوسەینیا.

جاران پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ باشتر دارشتنا دەقێ دەستوری کریە ژ دەستورێ کۆمارا عێراقێ، بۆ نمونە دەقێ (38/ئێک) ژ پرۆژە دەستورێ هەرێمێ دەمێ دیار دکەت، کو نابیت ماف و ئازادیێن مرۆڤی بهێن بەندکرن، ئەوێن د پرۆژە دەستوریێدا هاتین، بتنێ ب یاسایی ئەو چەندە دهێتکرن، ب مەرج ئەو بەندکرنە گەوهەرێ ماف تێکنەدەت، و هەتا ئاستەکێ پێدڤی گونجایی بیت، دگەل جڤاکێ دیموکراتی و ئاشتی خواز، ئەوێ ئاڤاکری ل سەر فرەلایەنی، یەکسانی و ئازادیێ، هەر بەندەک دژی ئەڤێ چەندێ بیت کارپێنەکریە.

بەلێ دەستورێ کومارا عێراقێ د دەقێ (46) بتنێ ئاماژێ ددەت هندێ، کو نابیت ماف و ئازادیێن د دەستوریدا بهێنە بەندکرن، بتنێ ئەو چەندە ب یاسایێ و ب مەرج دهێتکرن، کو ئەو

بەندکرنە نەبیت ئەگەرێ تێکدانا گەوهەرێ ماف و ئازادیان، بێ کو ئاماژێ ب هندێ بدەت، کو ئەو بەندکرنە گونجایی بیت دگەل جڤاکێ دیموکراتی، ئاشتی خواز، یەکسانی و ئازاد.

ل ئالیەکێ دیتر، دەستورێ کومارا عێراقێ ئاماژە دایە هندەک بابەتان، بەلێ پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ ئاماژە ب ئەوێ چەندێ نەدایە، بۆ نمونە، دەقێ (45/دو) ژ دەستورێ کومارا عێراقێ ئاماژێ ددەت گرنگی دانا دەولەتێ، بۆ هوز و عەشیرەتێن عێراقێ و کاروبارێن ئەوان، ب شێوەکێ کو گونجایی بیت دگەل ئاین و یاسایێ، سەخبێریا بهایێن مرۆڤایەتیێن جوان، یێن عەشیرەتا دکەت ب مەبەستا پێش ئێخستنا جڤاکێ، و ڕێگری کرن ل ئەوان داب و نەریتێن عەشیرەتان، یێن هەڤدژ دگەل ماف و ئازادیان.

بەلێ پرۆژە دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ یێ سالا (2009)، چ ئاماژە نەکریە بۆ هوز و عەشیرەتان و پاراستنا ئەوان، ڕێگری کرن ل ئەوان داب و نەریێتن هەڤدژ دگەل ماف و ئازادیان، لەورا باشتر ئەوە دەستورێ ژ نوی بهێت دانان، و ئاماژێ بدەت ب بابەتێ هوز و عەشیران، چونکێ جڤاکێ کوردی پێکهاتەیەکا عەشیرەتگەریە، ژبەر هندێ ئەو ڕەفتار و بنەمایێن جوان ب ڕێز بهێنە وەرگرتن، و ئەوێن هەڤدژ دگەل ماف و ئازادیان بهێن ڕاوەستاندن و ڕێگری لێ بهێت کرن.

ب ئەڤێ ڕەنگێ دیار پرۆژە دەستور د بازنا دەستورێ کومارا عێراقێدا، هاتن و چوون دکر، هەتا ئاستەکێ باش گونجایی بوو، ئەو پرۆژە دەستورە باشی و خرابیێن خوە هەنە، بەلێ چونکی دا ژ چارچووڤێ ڤەکولینا خوە دەرباز نەبین، بتنێ وەک ئاماژەک ژبەر نەبوونا دەستوری ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ، هەڤبەرکرنەک هاتەکرن بۆ دیارکرنا چاوانیا گونجاندنا دەستورێ بهێت، یێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، دگەل دەستورێ کومارا عێراقێ.

ئەگەر دەستورێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ پشتی دەرکەفتنێ، د ئێک ژ دەقێن خوە یێن دەستوریدا یێن گرێدایی ب ماف و ئازادیان، هەڤدژ بوو دگەل دەستورێ کومارا عێراقێ یێ سالا

(2005)، دادگەها بلندا فیدڕالی یا عێراقێ دێ ڕابیت ب لادانا ئەوی دەقێ دەستوری، دڤێت هەموو دەستهەلاتێن گشتی و کەسی، پێگیربن ب حوکمێن دادگەهێ، چونکی حوکمێن دادگەهێ ڤەبری و پێگیرن بۆ هەموو دەستهەلات و کەسان. (دەستورێ کۆمارا عێراقێ، 2005، دەقێ 94).

کار و ئەرکێ دەستوری دیارکرن و گەرەنتیکرنا ماف و ئازادیانە، دەستورێ فیدڕالی، مل بملێ دەستورێ هەرێمێن فیدڕالی، دخزمەت و پاراستنا ماف و ئازادیا هاولاتیان دانە، حکومەتا فیدڕالی دەستهەلاتێ ل سەر هەرێمێن فیدڕالی ناکت، بەلکو هەر دوو پێکڤە د ئێک دەولەتدا ماف و ئازادیێن مرۆڤی دپارێزن. (Hamilton, Madison, Jay,1961 , p289-290.)،

دوماهیک

پشتی کو ڤەکۆلین ب دوماهی هاتی، گرنگیا دەستوری بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ دیار و ئاشکەرا بوی، ب فەر د بینن، ل دوماهیێ چەند ئەنجامان ژ ڤەکۆلینێ دیار بکەین، دگەل پێشنیارکرنا چەند خالەکێن گرنگ، ب مەرەما ڕونکرنا ڕێکا نڤیسینا دەستوری بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ د قوناغێن بهێندا، گرنگترین ئەنجام و پێشنیار ل خوارێ هاتینە دیارکرن:

ئێک: ئەنجام:

1- دەستور وەک بلندترین یاسا د دەولەت و هەرێمێن فیدڕالیدا، بناغەیێ ڕەواتیا دەولەت و هەرێمێن فیدڕالییە، ماف و ئازادی ب ڕێکا دەستوری دهێت دەستنیشانکرن و پاراستن.

2- ڤەکۆلین گەهشتن ئەوێ ئەنجامی کو پەیڤا دەستور، کا چاوان پەیڤەکا فارسییە، وەسان ئەم دشێین بێژن پەیڤەکا کوردیە ژی، چونکی واتا و ڕامان ئێکن، هەردوو زمان ژ ئێک خێزانن.

3- دەقێ (117/ئێک) ژ دەستوری کۆمارا عێراقێ سالا (2005)، دانپێدانێ ب هەرێما کوردستان و دەستهەلاتێن ئەوێ کریە، وەک هەرێمەکا فیدرالی و دەقێ (120) رێک دایە هەرێما د عێراقێدا دەستورەکێ تایبەت بخوەڤە بدانن.

4- نەبوونا دەستوری کارتێکرنەکا مەزن ل قەوارێ سیاسی و یاسایی یێ هەرێما کوردستانا-عێراقێ کریە، ژ ڕوویێ یاسایی و سیاسیڤە، فەلسەفە و دیتنا هەرێما کوردستانێ بۆ ماف و ئازادیان مژدار و نە دیارە، ئەو ژی ژبەر نەبوونا دەستوری.

5- دەستور گەرەنتیا ئێکێ و دەسپێکییە بۆ پاراستنا ماف و ئازادیان، شینوارێن نەبوونا دەستور ل سەر هەرێمێ ب مەترسینە، چونکێ دەستهەلاتا یاسادانانێ بێ پێڤەر و چارچووڤەیە، ل گورەی بەرژەوەندییێن پارتێن سیاسی دێ یاسایێن گرێدایی ب ماف و ئازادیانڤە دەرئێخت.

6- ژبەر نەبوونا دەستوری، دادگەها دەستوریێ ل هەرێما کوردستانا-عێراقێ نینە، و دادگەها دەستوری باشترین چاڤدێرە بۆ پاراستنا دەستوری ب ڕەنگەکێ گشتی، و ماف و ئازادیان ب ڕەنگەکێ تایبەت.

دو: پێشنیار:

1- ڤەکۆلین دبینیت، دەستورە وێنەیێ ڕاستەقینەیێ سیستەمێ سیاسی ل هەرێمێن فیدرالّی، لەوڕا باشتر ئەوە زووترین دەم هەرێما کوردستانا-عێراقێ دەستورەکێ بخوە بدانیت، بۆ دیارکرنا سیستەمێ خوە یێ سیاسی.

2- ماف و ئازادی هەبوونا خوە د دەستوریدا دبینن، ل دەمێ داڕشتنا دەستورەکێ بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ باشتر ئەوە، هەڤسەنگی بهێتەکرن دناڤبەرا ژینگەهـ دیتن و فەلسەفا تایبەتا هەرێما کوردستانێ بۆ ماف و ئازادیان، و د هەمان دەمدا گونجاندنا ئەوێ دگەل دەستوریێ کۆمارا عێراقێ سالا (2005) ب پارێزت.

3- ڤەکۆلین پێشنیار دکەت ل دەمێ دارشتنا دەستورەکێ بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، هەموو گەرەنتیێ پێدڤی بۆ ماف و ئازادیان د دەستوریدا بهێنە دیارکرن، وەک (بنەمایێ سەروەریا یاسایێ، بنەمایێ ژ ئێکجوداکرنا دەستهەلاتان، سەربخوەیا دادگەهان)

4- ڤەکۆلین پێشنیار دکەت ل دەمێ دارشتنا دەستورەکێ بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، دادگەها دەستوری گرنگی و جهێ خوە یێ تایبەت هەبیت، پێکهاتنا دادگەهێ، بسپوری و دەستهەلاتێن ئەوێ هەموو ب دەستوری بهێنە رێکخستن و دەستنیشانکرن، چونکی دادگەها دەستوری باشترین چاڤدێرە ل سەر دەستور، ماف و ئازادیان.

5- ل دەمێ نڤێسینا دەستورەکێ بۆ هەرێما کوردستانا-عێراقێ، ڤەکۆلەر ب باش دبینت، دەستور ئاماژێ بدەت بابەتێ هوز و عەشیران، چونکی بنەما، داب و نەریتێن عەشیران جاران هەڤدژن دگەل ماف و ئازادیان، لەورا ئەو داب و نەریتێن باش ب رێز بهێن پاراستن، و ئەوێن دژی ماف و ئازادیێن مرۆڤی ب رێز بهێن راوەستاندن، ژ بوو پێشڤەبرنا جڤاکی و بەرزراگرتنا دەستوری.

6- ڤەکۆلەر پێشنیار دکەت، ل دەمێ نڤێسینا دەستوری بۆ هەرێما کوردستانێ، مافێ رۆژنامەڤانیێ، مافێ دەستڤەئینانا پێزانینان، و مافێن کەلتوری و رۆشەنبیری یێن هەموو پێکهاتەیێن کوردستانێ ب پارێزن، ل دویڤ پیڤەرێن دیمۆکراتیێ و پەیماننامێن نێڤدەولەتی.

ژێدەر

ئێک: پەرتوک:

1- زمانێ کوردی:

- د. نەریمان عبدوللا خۆشناو (2014) *زار و زمان*. چاپی دوەم، هەولێر، چاپخانەی هێڤی.
- ڕۆمان خەلیل ڕەسول (2021) *یاسا نە ئارمانجە*. چاپا ئێکێ، دهوک، ناڤەندا خانی یا ڕەوشەنبیری و ڕاگەهاندنێ.
- ڕێکار ئەحمەد (2021) *پەهلەوی لە نێوان کوردی و فارسیدا*. چاپا ئێکێ، سلێمانی، چاپخانەی کارو.

2- زمانێ عەرەبی:

- د. أحمد فتحي سرور (2000) *الحماية الدستورية للحقوق و الحريات*. طبعة2، مدينة نصر، دار الشروق.
- د. حسن مصطفى البحري (2009) *القانون الدستوري*. (د.د.ن).
- د. حسين عثمان و د. عمر حوري (2010) *القانون الدستوري*. بيروت، منشورات الحلي الحقوقية.
- د. رمزي طه الشاعر (2005) *النظرية العامة للقانون الدستوري*. طبعة5، القاهرة، دار النهضة العربية.
- د. رمضان محمد بطيخ (2003) *النظرية العامة للقانون الدستوري*. طبعة4، القاهرة، دار النهضة العربية.
- د. سليمان محمد الطماوي (1986) *السلطات الثلاث في الدساتير العربية المعاصرة و في الفكر السياسي الاسلامي*، القاهرة، مطبعة جامعة عين الشمس.

- د. فايز محمد حسين محمد (2016) *حقوق الإنسان*. الاسكندرية، دار المطبوعات الجامعية.
- د. ماجد راغب الحلو (2011) *الدولة في ميزان الشريعية*. الاسكندرية، دار الجامعة الجديدة.
- د. ماجد راغب الحلو (2016) من *دستوريات القران (سلطات الدولة – حريات الأفراد – إحقاق الحق)*. الاسكندرية، دار الجامعة الجديدة.
- د. محمد رفعت عبدالوهاب (2010) *القانون الدستوري*. الاسكندرية، دار الجامعة الجديدة.
- د. محمد سليمان أحمد (2017) *فلسفه الحق*. بيروت، منشورات زين الحقوقية.
- د. مصطفى جواد (1955) *المباحث اللغوية في العراق و مشكلة العربية العصرية*. طبعة2، القاهرة، جامعة الدول العربية، معهد الدراسات العربية العالمية.
- د. منذر الشاوي (2013) *فلسفة الدولة*. طبعة2، بغداد، دار الذاكرة.
- د. هاني سليمان طعيمان (2005) حقوق *الانسان و الحريات الاسياسية*. القاهرة، دار الشروق للنشر و التوزيع.
- د.حسني بوديار (2003) *الوجيز في القانون الدستوري*. العنابة، دار العلوم للنشر والتوزيع.
- د.عصام أنور سليم (2007) نظرية *الحق*. الاسكندرية، دار الجامعيين للطباعة.
- د.مازن ليلو راضي، و د حيدر أدهم عبدالهادي (2010) *المدخل لدراسة حقوق الإنسان*. طبعة1، دهوك، مطبعة جامعة دهوك.
- رومان خليل رسول (2025) *الرقابة على دستورية القوانين في العراق*. طبعة2، اربيل، دار هاتريک.

3– زمانی ئینگلیزی:

- Hamilton Alexander, Madison James, and Jay, John (1961) *The Federalist Papers*. united state of American, The new American library.

- Dyzenhaus David, Thorburn, Malcolm (2016) *Philosophical Foundations of Constitutional Law*. United Kingdom, Oxford University Press.
- Lawson and Bentley (1961) *Constitutional and Administrative law*. London, England, Butterworths.
- Burgess, Michael (2006) *Comparative Federalism Theory and practice*. USA, New York, Routledge – Taylor & Francis Group.
- Montesquieu (2001) *The spirit of law.* Thomas Nugent, Ontario, Canada. Batoche Books, Kitchener.

دوو: ڤەكۆلین:

1- زمانێ عەرەبی:

- بلقاسم حبيب (2023) *سيادة القانون و دورها في استقرار المجتمع و حماية الحقوق و الحريات العامة. مجلة الحقوق و العلوم السياسية*، جامعة خنشلة ، المجلد (10)، العدد (1)، 1009-1019.
- د. حليمي بلخير، د. بلعور مصطفى (2019) ضمانات الحريات السياسية بين النصوص الدستورية و الممارسات الميدانية، *مجلة العلوم القانونية و السياسية*، جامعة الشهيد حمه لخضر-الوادي-الجزائر، المجلد (10)، العدد (3)، 728-745.
- د. زين العابدين خالد عطية (2022) ضمانات الدستورية والقضائية لحقوق الانسان. *مجلة الايمام الكاظم*، كلية الايمام الكاظم للعلوم الاسلامية الجامعة، المجلد (6)، العدد (2)، 355-390.

- د. شالاو صباح عبدالرحمن (2019) سلطة المشرع في تنظيم الحقوق و الحريات. *مجلة قلاي زانست العلمية*، جامعة اللبنانية الفرنسية، اربيل كوردستان-العراق، المجلد (4)، العدد (2)، 457-489.
- هيوا علي حسين، سليمان كريم محمود (2016) ضرورة الوضع الدستور لإقليم كوردستان وتداعيات إستئخار إقراره. *مجلة كلية القانون العلوم السياسية*، جامعة كركوك، المجلد (18)، عدد (5)،354-449.

2- <u>زمانێ كوردی:</u>

- د. رفیق شوانی (2019) *لایەنی لەیەکچوون و جیاوازی لە نێوان کوردیی ناوەندی و فارسیدا*. پژوهشنامه ادبیات کردی، س. 5، ش. 8، پاییز و زمستان، 285-298.

سێ: دەستور:

- دەستورێ كومارا عیراقێ یێ سالا (2005).
- پرۆژێ دەستورێ هەرێما كوردستان-عێراق یێ سالا (2009).

چار: پەیماننامێن نێڤدەولەتی:

- ڕاگەھاندنا جیهانی یا مافێن مرۆڤی سالا (1948).
- پەیماننا نێڤدەولەتی یا مافێن ئابوری و كومەلایەتی و ڕۆشەنبیری سالا (1966).
- پەیماننا نێڤدەولەتی یا مافێن سڤیل و سیاسی سالا (1966).

پێنج: فەرهەنگ:

- د. کامیران بۆتی (2006) *فەرهەنگا کامێران (کوردی-کوردی)*. دهوک، سپیرێز.
- سيفالدين أحمد عبدو (2007) *القاموس المنير (باللهجة الكرمانجية)*. دمشق، دار الزمان.
- شاكر كسرائي (2014) قاموس فارسي -عربي. بيروت، دار المطبوعات للموسوعات.
- Oxford Dictionary (2010-2011) *Oxford Students Dictionary*. First edition, United Kingdom, Oxford university press.

شەش: ژێدەرێن ئەلکترونی:

- القاموس المعاني، أنظر الرابط: https://www.almaany.com/ .
- Valcke, Anthony (2012) *The Rule of Law* (Online) Its Origins and Meanings (A Short Guide for Practitioners). Encyclopedia of Global Social Science Issues, ME Sharp publishing, last accessed (15/7/2025), Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2042336.

غياب الدستوري وأثره على الحقوق و الحريات في إقليم كوردستان-العراق

مدرس/ رومان خليل رسول

القانون العام / القانون الدستوري

كلية إدارة و الاقتصاد، جامعة زاخو، إقليم كوردستان – العراق

roman.resol@uoz.edu.krd

الملخص:

الدستور هو الركيزة الأساسية للشرعية في الكيانات السياسية. ومع تحول إقليم كوردستان-العراق إلى كيان مستقر و الذاتي بموجب القرار رقم (10) لسنة (1992)، شهد الوضع القانوني والسياسي للإقليم نقلة نوعية. ثم جاء دستور الجمهورية العراقية لعام (2005) ليعترف رسمياً بالإقليم، كما منح الأقاليم الحق في صياغة دساتيرها الخاصة لتنظيم كياناتها القانونية والسياسية، شريطة عدم تعارضها مع الدستور العراقي. وفي هذا السياق، يناقش البحث قضية غياب الدستور وأثره على الحقوق والحريات في إقليم كوردستان-العراق، حيث يتناول ثلاثة مباحث رئيسية. يركز المبحث الأول على أهمية وجود دستور في الحياة القانونية للإقليم، بينما يستعرض المبحث الثاني الآثار المترتبة على غياب الدستور على الحقوق والحريات. أما المبحث الأخير، فيناقش كيفية صياغه الدستور بأن يتلاءم مع الدستور العراقي. ويختتم البحث بجملة من النتائج والاستنتاجات.

الكلمات الدالة: الدستور، إقليم كوردستان، حقوق، حريات، مشروعية السلطات العامة.